অধ্যায় ৩ ঃ অপাণিনীয় ব্যাকৰণ সম্প্রদায় —এটি আলোচনা

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য
৩.২ পৰিচয়
৩.৩ কাতন্ত্র ব্যাকৰণ
৩.৪ চান্দ্র ব্যাকৰণ
৩.৫ জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণ
৩.৬ সাৰস্বত ব্যাকৰণ
৩.৭ সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণ
৩.৮ মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণ
৩.৯ প্রয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ
৩.১০ হৰিনামামৃত ব্যাকৰণ
৩.১১ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৩.১২ অধিক জানিবলৈ
৩.১৩ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৩.১৪ আৰ্হি প্রশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- অপাণিনীয় ব্যাকৰণ বুলি ক'লে কি বুজায় সেইবিষয়ে জানিব
- কাতন্ত্র বা কলাপ ব্যাকৰণৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- চান্দ্র ব্যাকৰণৰ মুখ্য বিষয়বস্তুৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণৰ বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- সাৰস্বত ব্যাকৰণৰ বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণৰ মুখ্য বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে অবগত হ'ব
- মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- প্রয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- হৰিনামামৃত ব্যাকৰণৰ বিষয়বস্তুৰ লগত পৰিচিত হ'ব।

৩.২ পৰিচয়

আপুনি ইতিমধ্যে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ইতিহাস সম্পর্কে কিছু পৰিমাণে জ্ঞান লাভ কৰিছে। সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ জগতখনত পাণিনীৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থখনৰ ভূমিকা কি সেই বিষয়েও পূৰ্বৰ অধ্যায়ত

থকা আলোচনাৰ লগত পৰিচিত হৈছে। প্রকৃততে পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থখনক কেন্দ্র কৰি সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ জগতখনত পাণিনীয় সম্প্রদায় আৰু অপাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ ধাৰণা গঢ় লৈছে। পাণিনি-কাত্যায়ন-পতঞ্জলি— এই ত্রিমুনি বা পাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ তিনিজন পুৰোধাব্যক্তিৰ গ্রন্থৰ ভিত্তিত ৰচনা কৰা ব্যাকৰণ গ্রন্থৰ জৰিয়তে বিকাশ পাইছে পাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ ব্যাকৰণ। আনফালে পাণিনিৰ পিছত কিছুসংখ্যক বৈয়াকৰণে অষ্টাধ্যায়ীৰ পৰা ফালৰি কাটি নিজা নিজা দৃষ্টিভঙ্গীৰে ব্যাকৰণ গ্রন্থ ৰচনা কৰি জন্ম দিয়ে অপাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য কথাটো হ'ল যে পাণিনীয় সম্প্রদায় বা অপাণিনীয় সম্প্রদায়— এই দুয়োটা বিভাগৰ মূলতেই আছে অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থখন আৰু অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থৰ ওপৰত কৰা ব্যাখ্যা বা ভাষ্যসমূহ। সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ইতিহাস সম্পর্কে জানিব গ'লে পাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ সমান্তৰালভাৱে অপাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ বিষয়েও অধ্যয়ন আৱশ্যক। কাৰণ অপাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ ব্যাকৰণৰ গ্রন্থসমূহতো বহুতো প্রয়োজনীয় তত্ত্ব বা নিয়ম-নীতিৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে। সেই কথা মনত ৰাখি বর্তমান অধ্যায়ত অপাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ অন্তর্ভুক্ত কিছুমান মুখ্য ব্যাকৰণ আৰু বৈয়াকৰণৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে। ইয়াৰ মাজেদি সংস্কৃত ব্যাকৰণ তথা সংস্কৃত ভাষাৰ বিষয়ে আপুনি বহু গুৰুত্বপূর্ণ কথা জানিব পাৰিব।

৩.৩ কাতন্ত্র ব্যাকৰণ

*কাতন্ত্র ব্যাকৰণ*ৰ অন্য নাম হ'ল কৌমাৰ ব্যাকৰণ আৰু কলাপ ব্যাকৰণ।

সংস্কৃত ব্যাকৰণত অপাণিনীয় সম্প্রদায়ভুক্ত ব্যাকৰণ গ্রন্থসমূহৰ ভিতৰত **কাতন্ত্র ব্যাকৰণ**খনে এক উল্লেখযোগ্য স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে। এই ব্যাকৰণৰ আন নাম দুটা হ'ল কৌমাৰ ব্যাকৰণ আৰু কলাপ ব্যাকৰণ। এই ব্যাকৰণৰ প্রখ্যাতা হিচাপে শতবর্মাৰ নাম প্রচলিত হৈ আছে আৰু এইখনৰ সময় ১ম/২য় শতাব্দী বুলি ধৰা হৈছে। কিন্তু কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে কলাপ ব্যাকৰণখন পাণিনিৰ পূর্বৱর্তী হোৱাৰ সম্ভাৱনাই বেছি, যদিও পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত এইখন ব্যাকৰণৰ বিষয়ে কোনো ধৰণৰ উল্লেখ বিচাৰি পোৱা নাযায়। কিন্তু মহাভাষ্য আৰু কাশিকাত এইখন ব্যাকৰণৰ বিষয়ে সূচনা দিয়া হৈছে। এইখিনিতে জানি থোৱা ভাল যে এই ব্যাকৰণৰ নামকৰণৰ বিষয়ে পণ্ডিতসকলে বিভিন্ন ধৰণৰ মতামতযুক্ত আলোচনা আগবঢ়াইছে। শর্ববর্মাই এই ব্যাকৰণ গ্রন্থৰ নাম কি দিছিল সেই বিষয়ে বহুজনৰ ভিন্নমত থাকিলেও পঞ্চম শতাব্দীত এই ব্যাকৰণখন কাতন্ত্র নামেৰে অভিহিত হৈছিল। তদুপৰি পণ্ডিতসকলৰ মতে শর্ববর্মাৰ ব্যাকৰণৰ আগতেও কাতন্ত্র ব্যাকৰণ আছিল অর্থাৎ কাতন্ত্র ব্যাকৰণৰ সম্প্রদায়ৰ এটা পৰম্পৰা ভাৰতবর্ষত প্রচলিত আছিল।

কাতন্ত্র শব্দৰ অর্থ হ'ল স্বল্পসংখ্যক সূত্র। ঈষৎ তন্ত্রং সূত্রং কাতন্ত্রম্। 'ঈষৎ' বা 'অল্পার্থক' 'কু' শব্দৰ ঠাইত কা আদেশ হৈ তন্ত্রপদৰ লগত যোগ হৈ 'কাতন্ত্র' পদটো সিদ্ধ হৈছে। পদটো গ্রন্থৰ স্বল্প পৰিধিযুক্তত্বৰ বিষয়ে ধাৰণা দিয়ে। পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীৰ তুলনাত কাতন্ত্র ব্যাকৰণৰ পৰিসৰ যথেষ্ট কম। এই ব্যাকৰণৰ দুটা শাখা পোৱা যায়। ইয়াৰ প্রথমটো বাৰৰুচ শাখা উত্তৰ ভাৰতত আৰু দ্বিতীয়টো দৌর্গশাখা বঙ্গদেশত প্রধানকৈ প্রচলিত আছিল। এই ব্যাকৰণৰ সূত্রপাঠ চাৰিটা অংশত বিভক্ত হোৱা কাৰণে এই ব্যাকৰণক 'চতুষ্টয়' বুলিও অভিহিত কৰা হয়। এই চাৰিটা অংশ হ'ল— সন্ধি, নাম, আখ্যাত আৰু কৃৎ। কাতন্ত্র ব্যাকৰণখন সন্ধিবৃত্তিৰ সূত্রেৰে আৰম্ভ হৈছে আৰু

ইয়াৰ প্ৰথম সূত্ৰটো হ'ল 'সিদ্ধো বৰ্ণসমাম্নায়ঃ'। এই ব্যাকৰণখনত সন্ধিৰ সূত্ৰলৈ যোৱাৰ আগতে শৰ্ববৰ্মাই প্ৰথমতে বৰ্ণমালাৰ বিষয়ে ধাৰণা দিছে। এই ব্যাকৰণখনৰ এটা মুখ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল যে ইয়াতো প্ৰদৰ্শিত বা অনুসৃত বৰ্ণমালাৰ ক্ৰমটো পাণিনীয় বৰ্ণমালাক্ৰমৰ পৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক। প্ৰকৃততে ভাৰতীয় আধুনিক ভাষাসমূহত বৰ্ণমালাৰ যি ক্ৰম অনুসৃত হয় সেয়া কলাপ ব্যাকৰণৰ অনুগামী বুলি বহুতো পণ্ডিতে অভিমত পোষণ কৰে। দ্বিতীয়তে পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত ব্যাকৰণৰ বিশ্লেষণাত্মক ৰীতিটো অনুসৃত হৈছে কিন্তু কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণত বৰ্ণ-অক্ষৰ-শব্দ-পদ-বাক্য এই ক্ৰমানুযায়ী সংশ্লেষণাত্মক ৰীতিৰ বিন্যাস দেখুওৱা হৈছে। চীনা পৰিব্ৰাজক হিউয়েন চাঙ্ আৰু ইৎসিঙৰ লিখাত বৰ্ণমালাৰ বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত ক্ৰমে 'সিদ্ধবস্তু' বা 'সিদ্ধিবস্তু'— এই শব্দ দুটা পোৱা যায়— তাৰ মূলতো কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণৰ বৰ্ণমালাৰ অধিষ্ঠান বুলি পণ্ডিতসমাজে অভিমত দাঙি ধৰে। পণ্ডিত সমাজৰ এই অভিমত প্ৰকৃততে কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণৰ প্ৰথমসূত্ৰ 'সিয়ে বৰ্ণসমাম্নায়ঃ'ৰ— ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। এই ব্যাকৰণৰ সূত্ৰসমূহ সৰু সৰু ল'ৰাসকলৰ অধ্যয়নৰ বাবে ৰচনা কৰা হৈছিল (কুমাৰাণামিদং কৌমাৰম্) কাৰণে ইয়াক কৌমাৰ ব্যাকৰণ বুলি কোৱাৰ প্ৰথা প্ৰচলিত আছে। অৱশ্যে কুমাৰশব্দৰ দ্বাৰা ভগৱান কাৰ্ত্তিকেয়কো সূচোৱা হয় আৰু কিম্বদন্তী মতে ষড়াননে (কাৰ্ত্তিক) শিবৰ মুখৰ পৰা ব্যাকৰণৰ বাণী শুনি ময়ূৰৰ পুচ্ছত এইখিনি কথা লিখিছিল কাৰণে এই ব্যাকৰণক কলাপ (শিখি পুচ্ছ) বুলি অভিহিত কৰা হয়। এই ক্ষেত্ৰতো কাৰ্ত্তিকেয়ৰ লগত কলাপ ব্যাকৰণৰ সম্বন্ধ থকা বুলি বিশ্বাস কৰা হয়। তদুপৰি ১১শ শতিকাৰ ওচৰে-পাজৰে লিখিত ক্ষেমেন্দ্ৰৰ 'বৃহৎকথামঞ্জৰী', সোমদেৱৰ 'কথাসৰিৎসাগৰ' আৰু জয়দ্ৰথৰ 'হৰচৰিতচিন্তামণি' নামৰ গ্ৰন্থসমূহত থকা বৰ্ণসাৰ পৰা কলাপ ব্যাকৰণ সম্বন্ধে কিছু কথা জনা যায়। এবাৰ বসন্ত ঋতুত ৰজা সাতবাহনে (নামান্তৰ শালিবাহন) জলকেলি কৰি থকা সময়ত তেওঁৰ বিদুষী পত্নীয়ে পানী নিদিবলৈ অনুৰোধ কৰি ক'লে 'মোদকং দেহি' (মা উদকং দেহি)। কিন্তু ব্যাকৰণৰ জ্ঞান নথকা কাৰণে ৰজাই সন্ধি ভাঙিলৈ এই বাক্যৰ অৰ্থগ্ৰহণত ব্যৰ্থ হৈ মহিষীয়ে মিঠাই বিচাৰিছে বুলি ভাবি ৰানীক মিঠাই আনি দিলে। এই ঘটনাত ৰজাৰ মূৰ্খতা প্ৰতিপন্ন হ'ল আৰু মহিষীয়েও ৰজাক উপহাস কৰে। এই কথা কৰ্ণগোচৰ হোৱাৰ লগে লগে মন্ত্ৰী শৰ্ববৰ্মাই ছমাহৰ ভিতৰত ৰজাক ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ জ্ঞান দিয়াৰ উদ্দেশ্যে কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে। অতি সোনকালে এই ব্যাকৰণে ভাষাৰ জ্ঞান দিয়ে কাৰণেই এইখনৰ নাম কাতন্ত্ৰ ৰখা হৈছে বুলি ভবা হয়। কথাসৰিৎসাগৰত কোৱা হৈছে—

'অধুনা স্বল্পসূত্ৰত্বাৎ কাতন্ত্ৰাখ্যং ভৱিষ্যতি।'

কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণৰ বৃত্তিকাৰ দুৰ্গ সিংহ। এইখন ব্যাকৰণত ঐন্দ্ৰ ব্যাকৰণ আৰু প্ৰাতিশাখ্যৰ প্ৰভাৱ পৰিছে বুলি পণ্ডিত সমাজে অভিমত পোষণ কৰে। কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণত সন্ধি প্ৰকাৰণখন অত্যন্ত সাৱলীল তথা নিখুঁত বুলি ভবা হয়। কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণত সমাস প্ৰকৰণ আৰু প্ৰায় সম্পূৰ্ণ তদ্ধিতাংশৰ সূত্ৰসমূহ শ্লোকাকাৰত নিবন্ধ। এইফালৰ পৰাও অষ্টাধ্যায়ীত থকা সূত্ৰসমূহৰ তুলনাত কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণৰ সূত্ৰসমূহ ভিন্নধৰণৰ। কাতন্ত্ৰ ব্যাকৰণৰ প্ৰসিদ্ধ টীকা হ'ল দুৰ্গগুপ্তসিংহৰ দৌৰ্গ টীকা। দৌৰ্গবৃত্তিৰ কঠিন পদসমূহৰ ব্যাখ্যা সম্বলিত ত্ৰিলোচন দাসকৰ্ত্তৃক ৰচিত 'কাতন্ত্ৰ বৃত্তিপঞ্জিকা' এই ব্যাকৰণ সম্প্ৰদায়ৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সংযোজন। এইখনক সংক্ষিপ্তভাৱে পঞ্জিকা বা পঞ্জী বুলিও

কোৱা হয়। সুষেণ বিদ্যাভূষণৰ 'কবিৰাজ' কাতন্ত্র ব্যাকৰণ সম্প্রদায়ৰ এখন অতি গুৰুত্বপূর্ণ গ্রন্থ। প্রকৃততে 'টীকা-পঞ্জী-কবিৰাজ'ৰ জৰিয়তে কাতন্ত্র ব্যাকৰণৰ বিষয়ে সবিশেষ জ্ঞান পোৱা যায়। এয়াই কাতন্ত্র ব্যাকৰণৰ 'ত্রয়ী'।

৩.৪ চান্দ্র ব্যাকৰণ

চান্দ্র ব্যাকৰণ বুলিলে চন্দ্রগোমীয়ে ৰচনা কৰা ব্যাকৰণগ্রন্থখনক বুজোৱা হয়। কিন্তু সংস্কৃত ব্যাকৰণ সমাজত চন্দ্র, চন্দ্রাচার্য্য আৰু চন্দ্রগোমী এই তিনি ধৰণৰ নামৰ দ্বাৰা বিশিষ্ট বৈয়াকৰণৰ সূচনা পোৱা যায়। তদুপৰি এই তিনিটা নামেই একেজন ব্যক্তিৰ হয় নে নহয় সেই বিষয়েও পণ্ডিতসকলৰ মাজত যথেষ্ট বাদানুবাদ থকা দেখা যায়। ভর্ত্তৃহৰি বিৰচিত বাক্যপদীয় গ্রন্থত চন্দ্রাচার্য্যৰ উল্লেখ আছে। কল্হনেও তেওঁৰ ৰাজতৰঙ্গিনীত চন্দ্রাচার্য্যৰ উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰপৰা সহজেই অনুমান কৰা যায় যে চন্দ্রাচার্য্য বা তেওঁৰ ব্যাকৰণ এটা সময়ত স্বমহিমাত মহীয়ান আছিল।

চন্দ্রগোমী বৌদ্ধ সম্প্রদায়ৰ আছিল আৰু তেওঁৰ সময় খৃষ্টীয় ৫ম শতাব্দী বুলি অনুমান কৰা হয়। এই অনুমানৰ ভেটি হ'ল চান্দ্র ব্যাকৰণত 'অজয়দ্ জর্তো হূনান্'— এই সূত্রত সমুদ্রগুপ্তৰ দ্বাৰা হূণসকলক পৰাজিত কৰাৰ কথা সূচিত হৈছে। উক্ত ঐতিহাসিক ঘটনাৰ প্রেক্ষাপটত চন্দ্রগোমীকো এই সময়ৰ বৈয়াকৰণ বুলি অনুমান কৰা হৈছে। বর্তমানে প্রাপ্ত চান্দ্র ব্যাকৰণত ছটা অধ্যায় আছে আৰু প্রত্যেকটো অধ্যায় আকৌ চাৰিটাকৈ পাদত বিভক্ত।চান্দ্র ব্যাকৰণৰ এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল ইয়াত আলোচিত বিষয়বস্তুৰ লগত পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীৰ শেষৰ ছটা অধ্যায়ত থকা বিষয়ৰ অদ্ভূত সাদৃশ্য। চান্দ্র ব্যাকৰণৰ পৰিসৰ কলাপ ব্যাকৰণৰ তুলনাত বেচি হ'লেও অষ্টাধ্যায়ীৰ তুলনাত যথেষ্ট কম। পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ লগত এই ব্যাকৰণৰ এটা বিশেষ পার্থক্য হ'ল যে ইয়াত অষ্টাধ্যায়ীৰ দৰে টি, ঘু, নদী আদি পাৰিভাষিক শব্দৰ ব্যৱহাৰ নাই। দ্বিতীয়তে চান্দ্র ব্যাকৰণত বৈদিক সংস্কৃতৰ কোনো বিশেষ অধ্যায় বা বিভাগ সংযোজিত হোৱা দেখা নাযায়। কিন্তু এই ব্যাকৰণত পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ দৰে প্রত্যাহাৰৰ ব্যৱহাৰ হৈছে। ইয়াত ব্যৱহাৰ হোৱা প্রত্যাহাৰ সূত্র হ'ল ১৩টা, পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ দৰে চৈধ্যটা নহয়। এই ব্যাকৰণৰ সূত্র সংখ্যা হ'ল ৩০৯৯। কৃত্রিম সংজ্ঞা বা কৃত্রিম পাৰিভাষিক সংজ্ঞাৰ ব্যৱহাৰ নথকাৰ বাবে চান্দ্র ব্যাকৰণত বহুখিনি ভাষিক সাৱলীলতাৰ সন্ধান পোৱা যায়। সংজ্ঞা ব্যৱহাৰত এই অকৃত্রিম সৰলতাৰ বাবে চান্দ্র ব্যাকৰণক 'অসংজ্ঞক ব্যাকৰণ' বুলিও কোৱা হয়। প্রকৃততে চান্দ্র ব্যাকৰণত পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ অতিবিস্তৃতিক বিচাৰি পোৱা নাযায় আৰু কলাপ ব্যাকৰণৰ অসম্পূর্ণতাও ইয়াত নাই। ফলস্বৰূপে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ জগতখনত উক্ত ব্যাকৰণ গ্রন্থখনে এটি সুকীয়া আসন অধিকাৰ কৰিবলৈ সমর্থ হৈছে। এই ব্যাকৰণৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল ইয়াৰ ধাতুপাঠ অংশত মুঠ ১১৭৪ সংখ্যক ধাতুৰ প্রত্যেকটোৰ এটা এটাকৈ অর্থ প্রকাশিত হৈছে। চান্দ্র ব্যাকৰণৰ ক্ষেত্রত চান্দ্র লিঙ্গানুশাসনেও এটি বিশেষ ভূমিকা গ্রহণ কৰা দেখা যায়। এই ব্যাকৰণৰ ঊণাদিসূত্র তিনিটা অধ্যায়ত বিভক্ত। পাণিনীয় ঊণাদিসূত্রৰ লগত চান্দ্র ঊণাদিসূত্রৰ বহুতো সাদৃশ্য পৰিলক্ষিত হয়। পণ্ডিতসকলৰ মতে যদিও চন্দ্রগোমীৰ স্বৰচিত বৃত্তিগ্রন্থ আছিল কিন্তু সেয়া এতিয়া পোৱা নাযায়। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে চান্দ্র ব্যাকৰণৰ বৃত্তি হিচাপে

এতিয়া যি বৃত্তি পোৱা যায় সেয়া চন্দ্রগোমীৰ ৰচনা নহয় ।কিন্তু সেয়া ধর্মদাসকর্ত্তৃক ৰচিত অপেক্ষাকৃত লঘু বৃত্তি। বুদ্ধদেৱৰ উত্থানৰ যুগত চান্দ্র ব্যাকৰণে প্রাচীন ভাৰতত যথেষ্ট প্রচাৰ আৰু প্রসাৰ লাভ কৰিছিল আৰু এই ব্যাকৰণৰ ওপৰত ভালে সংখ্যক টীকাটিপ্পনী বিৰচিত হৈছিল। কিন্তু বৌদ্ধধর্মৰ খ্যাতি নিম্নগামী হোৱাৰ সমান্তৰালভাৰে এই ব্যাকৰণৰ প্রচাৰ আৰু প্রসাৰও সীমিত হৈ আহে আৰু লাহে লাহে এই ব্যাকৰণ লুপ্তপ্রায় হৈ পৰে।

জার্মানীৰ ব্রেছল' বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক ড° ব্রুনো লেবিছে চান্দ্র ব্যাকৰণৰ সূত্রপাঠ, ঊনাদিসূত্র আৰু ধাতুপাঠ সম্পাদনা কৰি ১৯০২ চনত প্রকাশ কৰে আৰু পৰৱর্তী সময়ত ১৯১৮ চনত চান্দ্রবৃত্তিও প্রকাশিত হয়। অনুমান কৰা হয় যে তিব্বতত এই ব্যাকৰণৰ পাঠ এতিয়াও প্রচলিত আছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ কলাপ ব্যাকৰণৰ নামকৰণৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক। (১০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ কলাপ ব্যাকৰণ ৰচনাৰ আঁৰত থকা কিংবদন্তীৰ বিষয়ে লিখক। (১০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ কলাপ ব্যাকৰণৰ 'ত্রয়ী' বুলি ক'লে কি বুজায়? (৮০টা শব্দৰ ভিতৰত)।

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ চান্দ্র ব্যাকৰণত কেইটা অধ্যায় আছে আৰু প্রতিটো অধ্যায় কেইটা পাদত বিভক্ত?।

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ চান্দ্র ব্যাকৰণ মুদ্রিত আকাৰত কেতিয়া প্রকাশিত হয় সেই বিষয়ে লিখক। (১০০টা শব্দৰ ভিতৰত)।

.....

৩.৫ জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণ

দেৱনন্দীয়ে ৰচনা কৰা জৈন সম্প্রদায়ৰ ব্যাকৰণখনকে জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণ বুলি কোৱা হয়। দেবনন্দীৰ আৰু এটা নাম হ'ল জিনেন্দ্রবুদ্ধি আৰু এই নামটোৰ পৰাই জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণৰ নামকৰণ হৈছে বুলি পণ্ডিতসকলৰ অভিমত। ইয়াতে উল্লেখ কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে এই জিনেন্দ্রবুদ্ধি আৰু কাশিকা বিৱৰণ পঞ্জিকাৰ ৰচয়িতা জিনেন্দ্রবুদ্ধি একেজন ব্যক্তি নহয়। যদিও

জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণক অপাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ ব্যাকৰণৰ অন্তর্ভুক্ত কৰ হয় কিন্তু দৰাচলতে দেবনন্দী আচার্য্যই পাণিনি, কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলিৰ ব্যাখ্যা অনুসৰণ কৰি নিজৰ অভিমত দাঙি ধৰিছে। এই ব্যাকৰণত পাঁচটা অধ্যায় আছে আৰু প্রত্যেকটো অধ্যায়ত চাৰিটাকৈ পাদ আছে। বর্তমান সময়ত পোৱা জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণত দুই ধৰণৰ সূত্রপাঠ উপলব্ধ হয়। পণ্ডিতসকলৰ মতে ইয়াৰ প্রথম পাঠটো সেবনন্দীৰ ৰচনা আৰু পৰৱর্তী সূত্রপাঠটো গুণনন্দীৰ ৰচনা। এই ব্যাকৰণখন চান্দ্র ব্যাকৰণৰ পৰৱর্তী আৰু এইখন গুপ্তযুগৰ মধ্যভাগত বিৰচিত হয়। সেবনন্দীকৃত সূত্রপাঠত সূত্রৰ সংখ্যা ৩০৬ত কিন্তু গুণনন্দী বিৰচিত পৰিবর্ধিত সংস্কৰণত সূত্রসংখ্যা ৩৬৯৬। এই ব্যাকৰণত কিন্তু বৈদিকসংস্কৃতৰ অংশ সংযোজিত হোৱা নাই। ইয়াত ব্যৱহাৰ হোৱা প্রত্যাহাৰসমূহ কিন্তু পাণিনীয় প্রত্যাহাৰৰ অনুকৰণতেই সজোৱা হৈছে। কিন্তু জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণত সংজ্ঞাৰচনৰ ক্ষেত্রত বৈয়াকৰণজনৰ প্রতিভাৰ প্রকাশ ঘটিছে। দেৱনন্দীয়ে তেওঁৰ ব্যাকৰণত মূলতঃ একাক্ষৰ সংজ্ঞাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। সেইফালৰ পৰা ক'ব পাৰা যায় যে এই প্রক্রিয়াৰ ফলত বহুক্ষেত্রত মাত্রাৰ সংখ্যা কমি আহিছে সূত্রসমূহত। হ্রস্ব, দীর্ঘ, প্লুতৰ ঠাইত এই ব্যাকৰণত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে যথাক্রমে প্র, দী, প —এই সংজ্ঞাবোৰ। লোপ বুজাবলৈ ইয়াত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে খ। জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণৰ ওপৰত অভয়নন্দীয়ে ৰচনা কৰা মহাবৃত্তি এই সম্প্রদায়ৰ এখন উল্লেখযোগ্য গ্রন্থ। এই গ্রন্থখনৰ সময় খৃষ্টীয় নৱম বা দশম শতাব্দী বুলি ধৰা হয়। জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণৰ প্রথম ধাতুপাঠত ১৪৭৮টা ধাতুৰ অর্থ দিয়া আছে যদিও দ্বিতীয়খনত ১৭৬৫ ধাতুৰ কথা পোৱা যায়। জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণৰ গুণনন্দীয়ে ৰচনা কৰা দ্বিতীয় সংবর্দ্ধিত ৰূপ বা পৰিবর্ধিত সংস্কৰণটোক 'শব্দার্ণব' বুলি অভিহিত কৰা হয়। গুণনন্দীয়ে এই ব্যাকৰণখনৰ ওপৰত বৃত্তি ৰচনা কৰিছিল নে নাই সেই বিষয়ে কোনো তথ্যৰ সন্ধান পোৱা নাযায়। সোমদেৱবিৰচিত শব্দার্ণৱচন্দ্রিকাখনেই এই ব্যাকৰণৰ মুখ্য বৃত্তি। পৰৱর্তী সময়ত 'শব্দার্ণৱপ্রক্রিয়া' নামেৰে জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণৰ প্রক্রিয়াগ্রন্থ বিৰচিত হয় যদিও এই গ্রন্থৰ ৰচয়িতাৰ নাম বিচাৰি পোৱা নাযায়। কিন্তু এই পৰম্পৰাৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণসম্প্রদায়ে এটা সময়ত ভাৰতবর্ষত যথেষ্ট খ্যাতি লাভ কৰিছিল।

জানি থোৱা ভাল

জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণৰ দুটা পাঠ পোৱা যায়— (১) বৃহৎ পাঠ আৰু (২) লঘু পাঠ। বর্তমান লঘুপাঠৰ চর্চা অধিক প্রচলিত। ইয়াত ৫টা অধ্যায় আছে আৰু ই ২০টা পাদত বিভক্ত। বৃহৎ পাঠত ৩৭০০টা আৰু লঘু পাঠত ৩০৩৬টা সূত্র আছে।

৩.৬ সাৰস্বত ব্যাকৰণ

অনুভূতি স্বৰূপাচার্য্যই 'সাৰস্বতী প্রক্রিয়া' নামৰ এখন প্রাচীন ব্যাকৰণক আশ্রয় কৰি লিখা ব্যাকৰণখনকেই সাৰস্বত ব্যাকৰণ বুলি অভিহিত কৰা হয়। সাৰস্বতী প্রক্রিয়াই যে এই

ব্যাকৰণৰ আধাৰগ্ৰন্থ সেইবিষয়ে ব্যাকৰণখনৰ আৰম্ভণিতেই অনুভূতি স্বৰূপাচার্য্যই কৈছে— 'সাৰস্বতীমৃজুং কুর্বে প্রক্রিয়াং নাতবিস্তৰাম্।' মূলতে সাৰস্বতী প্রক্রিয়াত সাতশ সূত্র আছিল। কিম্বদন্তী অনুসৰি এক বিদগ্ধসভাত অনুভূতি স্বৰূপাচার্য্যই 'পুংসু' শব্দৰ ঠাই পুংক্ষু প্রয়োগ কৰাত সকলোৰে উপহাসৰ সম্মুখীন হয় আৰু এই প্রয়োগৰ সপক্ষে প্রমাণ দিয়াৰ প্রতিজ্ঞা কৰি অনুভূতি স্বৰূপাচার্য্যই সৰস্বতীৰ আৰাধনাত নিৰত হয়। দেবী সৰস্বতীয়ে এই আৰাধনাত সন্তুষ্ট হৈ অনুভূতি স্বৰূপাচার্য্যক নিজৰ কণ্ঠহাৰৰ পৰা সূত্রসপ্তশতী প্রদান কৰে আৰু এই সূত্রৰ আধাৰত তেওঁ যি ব্যাকৰণৰচনা কৰে তাত থকা সূত্রৰ জৰিয়তে (অসম্ভৱে পুংসঃ কক্সৌ) পুংক্ষু পদটোৰ সিদ্ধি দেখুৱাবলৈ সমর্থ হয় অনুভূতি স্বৰূপাচার্য্যই। এই ব্যাকৰণখনৰ সময় খৃষ্টীয় দ্বাদশ শতাব্দী বুলি ধৰা হয়। কিন্তু এই ব্যাকৰণৰ ওপৰত অনুভূতি স্বৰূপাচার্য্যই সূত্রসমূহৰ ব্যাখ্যা বা বৃত্তি নিজে ৰচনা কৰিছিল নে নাই সেইবিষয়ে পণ্ডিত সমাজত যথেষ্ট সন্দেহ বিদ্যমান। এই ব্যাকৰণখনত ব্যুৎপত্তিৰ ওপৰত যথেষ্ট গুৰুত্ব প্রদান কৰা হৈছে। ইয়াতে ব্যৱহাৰ হোৱা প্রত্যাহাৰ সূত্রসমূহত অন্ত্যব্যঞ্জনবর্ণৰ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা নাযায়। ইয়াত বৈদিক প্রক্রিয়াৰ ব্যৱহাৰ নাই। এই ব্যাকৰণত প্রদর্শিত নিয়মবোৰ সহজভাৱে ভাষাশিক্ষাৰ বাবে অনুকুল। পাণিনীয়সম্প্রদায়ৰ কিছু টীকা-টিপ্পনীৰ পৰা বহুতো কথা সাৰস্বত ব্যাকৰণত ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। সাৰস্বত ব্যাকৰণৰ প্রথম টীকা সাৰস্বতমণ্ডণৰ প্রণেতা মণ্ডনাচার্য্য, কিন্তু চন্দ্রকীর্তিৰ 'সুবোধিকা' নামৰ টীকাটোৱে এই সম্প্রদায়ত আটাইতকৈ জনপ্রিয় টীকা হিচাপে প্রতিষ্ঠিত। সাৰস্বত ব্যাকৰণৰ প্রভাৱতী নামৰ পঞ্জীৰ ৰচয়িতা হ'ল কৃষ্ণনাথ। পণ্ডিতসকলৰ মতে পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ ওপৰত ৰচনা কৰা ভট্টোজিদীক্ষিতৰ বৈয়াকৰণসিদ্ধান্ত কৌমুদীগ্রন্থৰ অনুকৰণত ভট্টোজিৰ পুত্র ৰামাশ্রমে (ভানুজিদীক্ষিত) সাৰস্বত ব্যাকৰণৰ আধাৰত ৰচনা কৰে 'বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্তচন্দ্রিকা' নামৰ গ্রন্থখন।

পৰৱর্তী সময়ত সাৰস্বত ব্যাকৰণৰ ওপৰত বহুধৰণৰ গ্রন্থাৱলী ৰচনা কৰা হৈছে। সেইফালৰ পৰা ক'ব পাৰা যায় যে এই ব্যাকৰণ সম্প্রদায়ে এটা সময়ত যথেষ্ট খ্যাতি লাভ কৰিছিল। আনকি এই ব্যাকৰণ প্রক্রিয়াক সহজৰূপত বুজোৱাৰ উদ্দেশ্যে ইয়াৰ ওপৰত 'লঘুভাষ্য'ও প্রণয়ন কৰা হৈছিল। কল্যাণ সৰস্বতীয়ে সাৰস্বত ব্যাকৰণৰ সংক্ষিপ্তসংস্কৰণ হিচাপে 'লঘুসাৰস্বত' ৰচনা কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৬ ঃ জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণৰ মূল গ্রন্থখনৰ বিষয়ে লিখক। (১০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃ লঘু সাৰস্বত ব্যাকৰণৰ ৰচক কোন?

.....

প্রশ্ন নং ৮ ঃ সাৰস্বত ব্যাকৰণৰ ওপৰত ৰচিত কিছুমান গ্রন্থৰ নাম লিখক।

.....

৩.৭ সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণ

পাণিনি ব্যাকৰণ সম্প্রদায়ৰ নিচিনাকৈ এই ব্যাকৰণৰ সম্প্রদায়তো ত্রিমুনিৰ ধাৰণা পোৱা যায়। এই ব্যাকৰণৰ সূত্রকাৰ হিচাপে **ক্রমদীশ্বৰ**ৰ নামটো পোৱা যায়। **জুমৰনন্দী** হ'ল এই ব্যাকৰণৰ 'ৰসবতী' নামৰ বৃত্তিৰ প্রণেতা আৰু **গোয়ীচন্দ্র** হ'ল ব্যাকৰণখনৰ টীকাকাৰ। সূত্রকাৰ ক্রমদীশ্বৰ, বৃত্তিকাৰ জুমৰনন্দী আৰু টীকাকাৰ গোয়ীচন্দ্রক একেলগে সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণৰ 'ত্রিমুনি' হিচাপে আখ্যা দিয়া হয়। জুমৰনন্দীৰ নামৰ আধাৰত এইখন ব্যাকৰণক জৌমৰ ব্যাকৰণ আৰু ইয়াৰ ৰসবতীবৃত্তিক জৌমৰবৃত্তি বুলি কোৱা হয়। ইয়াতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে যদিও ক্রমদীশ্বৰেই এই ব্যাকৰণৰ সূত্রকাৰ আৰু এটা বৃত্তিৰো ৰচয়িতা কিন্তু জুমৰনন্দীৰ হাততেই প্রকৃততে এই ব্যাকৰণখনৰ বিস্তৃতি ঘটে। ক্রমদীশ্বৰে ৰচনা কৰা বৃত্তিক 'পূর্ববৃত্তি' বুলি কোৱা হয় আৰু সেই কাৰণে জুমৰনন্দীৰ বৃত্তিক পৰবৃত্তি হিচাপে ধৰা হয়। সংক্ষিপ্তসাৰৰ শেষত এটা শ্লোক আছে য'ত ক্রমদীশ্বৰৰ বিষয়ে কিছু কথা ব্যক্ত হৈছে। সেই শ্লোকফাঁকি হ'ল—

বিদ্যাতপো২র্থিবাদীন্দ্রঃ পূর্বগ্রামিদ্বিজঃ কবিঃ।
চক্রপাণিসুতো জ্যায়ান্ নপ্তাসৌ শ্রীপতেঃ কৃতী।।

এই শ্লোকটোৰ পৰা জানিব পৰা যায় যে ক্রমদীশ্বৰৰ পিতাকৰ নাম আছিল চক্রপাণি, পিতামহৰনাম আছিল শ্রীপতি। ক্রমদীশ্বৰৰ বাসস্থান আছিল পূর্বগ্রাম। তেওঁ জাতিত ব্রাহ্মণ আছিল আৰু তেওঁ এজন কবি আছিল। তেওঁৰ উপাধি হিচাপে 'বাদীন্দ্র' শব্দটো একাধিক স্থানতেই দেখিবলৈ পোৱা যায়। হৰপ্রসাদ শাস্ত্রীদেবৰ মতে খৃষ্টীয় ১০ম শতাব্দীমানত সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণ ৰচিত হয় আৰু এই ব্যাকৰণখনৰ জৰিয়তে শৈৱসম্প্রদায়ৰ পাশুপত শাখাৰ মানুহক ভাষাৰ জ্ঞান দিয়া হৈছিল।

বর্তমানে পোৱা সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণত আঠটা অধ্যায় আৰু ৫১৭৩টা সূত্র আছে। এই ব্যাকৰণখনৰ মুখ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল ইয়াৰ অন্তিম অর্থাৎ অষ্টম অধ্যায়টোত প্রাকৃত ব্যাকৰণৰ সূত্র সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে। এই ব্যাকৰণৰ অধ্যায়সমূহক 'পাদ' শব্দেৰে বুজোৱা হয় আৰু অন্তিম অধ্যায়ক 'প্রকৃতপাদ' বুলি কোৱা হয়। এই ব্যাকৰণৰ বাকী সাতোটা পাদ হ'ল সন্ধিপাদ, তিঙন্তপাদ, কৃদন্তপাদ, তদ্ধিতপাদ, কাৰকপাদ, সুবন্তপাদ আৰু সমাসপাদ। এই ব্যাকৰণৰ আৰু এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল যে ইয়াত ছন্দৰ ওপৰত লিখা ছন্দপ্রকৰণ আৰু অলংকাৰৰ ওপৰত লিখা অলঙ্কাৰ প্রকৰণ শীর্ষক দুটা প্রকৰণৰ সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে। পাণিনি ব্যাকৰণৰ দৰে প্রত্যাহাৰৰ ব্যৱহাৰ আৰু বৈদিক সংস্কৃত সম্বন্ধীয় সূত্র সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণত পোৱা নাযায়। তদুপৰি যদিও বিশ্লেষণাত্মক প্রক্রিয়াৰ মাজেদি গৈ সন্ধিপাদত সংস্কৃত শব্দৰ গঠন প্রণালী ব্যাখ্যা কৰা হৈছে সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণত কিন্তু শেষ পর্য্যায়ত সামগ্রিকৰূপত এই ব্যাকৰণ সম্প্রদায়তো অপাণিনীয় আন সম্প্রদায়ৰ নিচিনাকৈ সংশ্লেষণাত্মক ৰীতি-নিয়মসমূহ অনুসৰণ কৰিয়েই সূত্রবোৰ লিপিবদ্ধ হৈছে। এই ব্যাকৰণখনত উদাহৰণ হিচাপে বহু ক্ষেত্রতেই ভট্টিকাব্য আৰু কিৰাতার্জুনীয়ৰ পৰা উক্তি গ্রহণ কৰা হৈছে।

সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণৰ শিৰোনামটোৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰি কিছুমান পণ্ডিতে এই ব্যাকৰণখনক আন কোনোবা পূর্ণ ব্যাকৰণৰ সংক্ষিপ্ত ৰূপ বুলি অনুমান কৰিব খোজে, কিন্তু প্রকৃততে পূর্বৱর্তী

ক্রমদীশ্বৰ, জুমৰনন্দী আৰু *গোয়ীচন্দ্রক* একেলগে সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণৰ ত্রিমুনি বুলি কোৱা হয়।

সকলো ব্যাকৰণৰ সাৰতত্ব গ্রহণ কৰিহে এইখন ব্যাকৰণ ৰচনা কৰা হৈছে। এই ক্ষেত্রত গোয়ীচন্দ্রৰ অভিমত উল্লেখযোগ্য। গোয়ীচন্দ্রই সংক্ষিপ্তপদৰ অর্থ 'সংগৃহীত' বুলি গ্রহণ কৰিছে আৰু এই বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰি তেওঁ কৈছে— 'শাস্ত্রান্তৰেষু সৎস্বপি... সংক্ষিপ্তঃ সংগৃহীতঃ সাৰো যত্র তৎ সংক্ষিপ্তসাৰম্।' ৰচনাৰীতিৰ ফালৰ পৰাও দেখিবলৈ পোৱা যায় যে এই ব্যাকৰণ অতি সৰল আৰু সুখবোধ্য। সংজ্ঞা ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্রত এই ব্যাকৰণত পূর্বাচার্য্যসকলৰ পথহে অনুসৰণ কৰা হৈছে। সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণৰ ধাত্বংশ যথেষ্ট সমৃদ্ধ। পৰৱর্তী সময়ত এই প্রসঙ্গত একাধিক গ্রন্থ ৰচিত হয়। সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণৰ বেলেগ বেলেগ পাদৰ জ্ঞাপকবাণীসমূহ সংগ্রহ কৰি হৰগোবিন্দ বাচস্পতিদেৱে পৰৱর্তী সময়ত 'সংক্ষিপ্তসাৰ জ্ঞাপকাবলী' নামৰ গ্রন্থখন ৰচনা কৰে। নাৰায়ণ বন্দ্যোপাধ্যায়ৰ 'সাৰাবলী', গৌৰমোহন ভট্টৰ 'ৰত্নাবলী' আৰু আনন্দিবিৰচিত 'শীঘ্রবোধ' সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণক অৱলম্বন কৰি লিখা সৰল ব্যাকৰণ গ্রন্থ। বঙ্গদেশত এটা সময়ত সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণৰ যথেষ্ট প্রচলন আছিল। গৌড়দেশত আৰু পৰৱর্তী সময়ত উৰিষ্যাৰ বিভিন্ন অঞ্চলতো সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণৰ পঠন-পাঠন খ্যাতি লাভ কৰিছিল। কিন্তু গোয়ীচন্দ্রৰ পিছত সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণ সম্প্রদায়ৰ মূল ধাৰাটো লাহে লাহে বিলুপ্ত হ'ব ধৰে।

৩.৮ মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণ

অপাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ ব্যাকৰণসমূহৰ ভিতৰত মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণ এখনি লেখত ল'বলগীয়া গ্রন্থ। ইয়াৰ এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল যে বৈয়াকৰণ বোপদেৱে বহুক্ষেত্রত পণিনিক অনুসৰণ কৰি তেওঁৰ ব্যাকৰণ গ্রন্থখন ৰচনা কৰিলেও ইয়াত তেওঁ মৌলিকতা আৰু নিজস্বতা প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ যথেষ্টখিনি সক্ষম হৈছে। বোপদেবৰ মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণ গ্রন্থখন পঢ়িলে জানিব পাৰি যে তেওঁ প্রকৃততে পাণিনীয়ে মুকলি কৰা বাটেৰে গৈ কিমান সহজতে সংস্কৃত ভাষাৰ জ্ঞান আয়ত্ত কৰিব পাৰি সেই উদ্দেশ্য আগত ৰাখিহে এইখন গ্রন্থ ৰচনা কৰিছিল। অষ্টাধ্যায়ীৰ সূত্রসমূহ বিৰচিত হৈছিল অপশব্দ বা আন ভাষাৰ আক্রমণৰ পৰা সংস্কৃত ভাষাৰ শব্দক ৰক্ষা কৰাৰ উদ্দেশ্যে। আনফালে মুগ্ধবোধ ৰচিত হৈছিল পাণিনীয় শব্দানুশাসনৰ ভিত্তিত সহজ প্রকাৰে সংস্কৃতভাষাৰ শিক্ষাদানৰ উদ্দেশ্যে। গতিকে, মুগ্ধবোধৰ মূল্যাংকনত পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ লগত এই গ্রন্থৰ তুলনা অত্যাৱশ্যকীয় উপাদান হিচাপে অৱশ্যই বিচার্য্য হৈ পৰে।

বোপদেৱ খৃষ্টীয় ত্রয়োদশ শতাব্দীৰ মানুহ। মাৰাঠী ব্রাহ্মণ বংশত তেওঁৰ জন্ম হয় আৰু তেওঁৰ পিতাৰ নাম আছিল কেশৱ। তেওঁৰ গুৰু ধনেশ বা ধনেশ্বৰ আছিল বিদগ্ধ পণ্ডিত। মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ শেষৰ ফালে লিখা হৈছে এটি শ্লোক য'ত বোপদেৱৰ বিষয়ে কিছু কথা স্পষ্টৰূপত ব্যক্ত কৰা হৈছে—

বিদ্বদ্ধনেশ্বৰচ্ছাত্রো ভিষক্ কেশবনন্দনঃ।
বোপসেৱশ্চকাৰেদং বিপ্রো ৱেদপদাস্পদম্।।

উক্ত শ্লোকৰপৰা অনুমান কৰা যায় যে বোপদেৱৰ পূর্বজসকলৰ মাজত বৈদ্যশাস্ত্র অধ্যয়ন তথা বৈদ্যবৃত্তি অৱলম্বনৰ এটা পৰম্পৰা আছিল। পণ্ডিতসকলৰ মতে 'সিদ্ধমন্ত্র' নামৰ চিকিৎসা

গ্রন্থখনৰ ৰচয়িতা হ'ল বোপদেৱৰ পিতৃ কেশৱ। বোপদেৱ শব্দৰ অর্থ হ'ল শিবভক্ত বা বিষ্ণুভক্ত। মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ টীকাকাৰ দুর্গাদাস বিদ্যাবাগীশৰ মতে বোপদেব শব্দৰ ভাঙনি এনেধৰণৰ— 'উঃ শিৱঃ। অকাৰো বিষ্ণুঃ। উশ্চ অশ্চ বৌ। বয়োৰুপসমীপে দীব্যতি ইতি— বোপদেৱঃ।' অর্থাৎ উ (মহেশ্বৰ) আৰু অ (বিষ্ণু)ৰ উপ (সমীপত) দীব্যতি (এওঁলোকক দেৱতা হিচাপে গ্রহণ কৰে বা উপাসনা কৰে) যিজন সেইজনেই হ'ল বোপদেব। ব্যাকৰণ গ্রন্থৰ উপৰি বোপদেৱে আৰু কিছুমান গ্রন্থ ৰচনা কৰিছিল। তেওঁৰ ৰচিত আন কিছুমান গ্রন্থ হ'ল হৰিলীলা, মুক্তাফল, শাঙ্গধৰ সংহিতাৰ টীকা, আচাৰদর্পণ, মহিম্নঃস্তোত্রটীকা, হৃদয়দীপনিঘণ্টু আদি। উক্ত গ্রন্থসমূহৰ বিষয়বস্তুৰ অধ্যয়নৰ পৰাএই কথাটো স্পষ্ট যে বোপদেৱ যে কেৱল ব্যাকৰণ শাস্ত্রতেই পাৰঙ্গত আছিল সেয়া নহয়, চিকিৎসাশাস্ত্র, ধর্মশাস্ত্র, কাব্যশাস্ত্র আদি ক্ষেত্রতো তেওঁ এজন বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল। তদুপৰি তেওঁ আছিল এগৰাকী মহান ভক্ত। মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ বিভিন্ন ঠাইত ব্যাকৰণ শিক্ষাৰ মাজে মাজে ভগৱানৰ নাম উল্লেখ কৰি বোপদেৱে তেওঁৰ ভগৱানৰ প্রতি থকা ভক্তিৰ বিষয়ে আমাক সঙ্কেত দিছে। এই বিষয়ে কোৱা হয় যে মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ অধ্যয়ন অত্যন্ত উচিত কাৰণ একেখন গ্রন্থত ব্যাকৰণৰ শিক্ষা আৰু হৰিনাম কীর্ত্তনৰ এই সংযোগ আন ঠাইত অত্যন্ত দুর্লভ তুলনীয়।

গীর্বাণবাণীবদনং মুকুন্দসঙ্গীর্ত্তনঞ্চেত্যুভয়ং হি লোকে।
সুদুর্লভং তচ্চন মুগ্ধবোধান্নলভ্যতেহতঃ পঠনীয়মেতৎ।।

মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে। ইয়াত মুঠ ১০টা অধ্যায়ত ১১৮৫ সংখ্যক সূত্র সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে। অধ্যায়সমূহ ৪টা পাদত বিভক্ত। এই ব্যাকৰণৰ অধ্যায় আৰু পাদৰ সংখ্যাৰ ভিত্তিত সূত্রসমূহ অধিকসংখ্যক অধ্যায়ত বিন্যস্ত হৈ আছে। দহটা অধ্যায়ত বিভক্ত হোৱা কাৰণে কিছুসংখ্যক বৈয়াকৰণে অষ্টাধ্যায়ীৰ অনুকৰণত মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণক দশাধ্যায়ী বুলিও অভিহিত কৰে। এই ব্যাকৰণৰৰ প্রথম সূত্র হ'ল 'ওঁ নমঃ শিবায়' আৰু অন্তিমসূত্র হ'ল 'বহুলং ব্রহ্মণি'। মুগ্ধ বোধ ব্যাকৰণৰ মুখ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল যে ইয়াত আন আন ব্যাকৰণত উপনিবদ্ধ একাধিক সূত্রক একত্রিত কৰি এটা সূত্রৰ মাধ্যমেৰে সেইখিনি ব্যাকৰণবিধিক স্পষ্ট কৰি তোলা হৈছে। ফলস্বৰূপে এই ব্যাকৰণৰ আকাৰগত সংক্ষিপ্ত ৰূপটো বিশেষভাৱে লক্ষণীয় হৈ পৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে কোৱা যায় যে মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণত 'গোতৃণমেধাদন্ত... কিন্‌বা' (৪৪৭) সংখ্যক সূত্রত যি বিষয়বস্তু উপস্থাপিত হৈছে সেয়া অষ্টাধ্যায়ীগ্রন্থত ১৭টা সূত্রৰ দ্বাৰা সূচিত হৈছে। তদুপৰি সংজ্ঞাকৰণৰ ক্ষেত্রতো মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণত বোপদেৱে অল্পাক্ষৰৰ আশ্রয় লোৱা দেখা যায়। যেনে— সমাসৰ ঠাইত বোপদেৱে ব্যৱহাৰ কৰিছে 'স', দীর্ঘৰ ঠাইত তেওঁ ব্যৱহাৰ কৰিছে 'র্ম' আৰু হ্রস্বৰ ঠাইত বোপদেৱে গ্রহণ কৰিছে 'স্ব'। বহুতো পণ্ডিতৰ ধাৰণা এই যে বোপদেবে সংজ্ঞাকৰণৰ ক্ষেত্রত যি সংক্ষিপ্তপথৰ আশ্রয় লৈছে সেয়া তেওঁ জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণৰ দ্বাৰা অনুপ্রাণিত হৈ কৰিছে। কিন্তু ইয়াতে উল্লেখ কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে সংক্ষিপ্তকৰণৰ আশ্রয়ত গঢ়ি উঠা মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ বহুতো সূত্র কিছু পৰিমাণে দুর্বোধ্য হৈ পৰিছে। তদুপৰি আন ব্যাকৰণ নপঢ়িলে কিছু সময়ত মুগ্ধবোধৰ কিছু সূত্রৰ অর্থ বুজাটো অত্যন্ত কঠিন হৈ পৰে। অৱশ্যে ৰামচন্দ্র তর্কবাগীশে ৰচনা কৰা টীকাৰ সহায়ত এই ব্যাকৰণৰ বহুতো আপাত দুর্বোধ্য বিষয়ো পাঠকৰ বাবে বহু ক্ষেত্রত

সহজবোধ্য হৈ উঠিছে। বঙ্গদেশ আৰু ইয়াৰ দাঁতিকাষৰীয়া অঞ্চলবোৰত এটা সময়ত মুগ্ধবোধৰ ব্যাপক প্রচলন আছিল। কিন্তু ভট্টোজিদীক্ষিত আদি বৈয়াকৰণৰ হাতত পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ পুনৰুত্থানৰ পিছত মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ খ্যাতি লাহে লাহে কমিবলৈ আৰম্ভ হয়। তথাপিও এই ব্যাকৰণক আশ্রয় কৰি লিখা বহুসংখ্যক গ্রন্থ পোৱা যায়। ৰামচন্দ্র তর্কবাগীশৰ মুগ্ধবোধৰ ওপৰত লিখা টীকা 'প্রমোদজননী'/'অশোকমালিকা' এই ব্যাকৰণৰ এটা অতিশয় গুৰুত্বপূর্ণ অংশ। এই টীকাটো মূল গ্রন্থ মুগ্ধবোধতকৈ পৰিসৰত চাৰিগুণতকৈও বেছি বিশাল। 'অবশেষ' নামৰ মুগ্ধবোধ পৰিশিষ্ট, 'মধ্যমনোৰমা', 'পদার্থ নিৰূপণ' আদি এই লেখকৰ উল্লেখযোগ্য অবদান। মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ ওপৰত লিখা আন আন টীকাৰ ৰচয়িতাসকলৰ ভিতৰত দুর্গাদাস বিদ্যাবাগীশ, দেবিদাস চক্রৱর্তী, কাশীশ্বৰ ভট্টাচার্য্য, মধুসূদন বাচস্পতি আদিৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি। পোনপ্রথমবাৰৰ বাবে নন্দকিশোৰ শর্মাই মুগ্ধবোধৰ পৰিশিষ্ট ৰচনা কৰে। পৰৱর্তী সময়ত মুগ্ধবোধক আশ্রয় কৰি বহুসংখ্যক গ্রন্থ গদ্য আৰু পদ্যত বিৰচিত হোৱা দেখা যায়। আৰু প্রায় প্রত্যেকখন গ্রন্থতেই মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ সপক্ষে কম-বেছি পৰিমাণে লেখকৰ মত ব্যক্ত হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৯ ঃ সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণৰ জৰিয়তে শৈৱসম্প্রদায়ৰ কোনটো শাখাৰ মানুহক ভাষাৰ জ্ঞান দিয়া হৈছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১০ ঃ 'সংক্ষিপ্তসাৰ' —এই শিৰোনামটোৰ বিশেষত্ব লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ১১ ঃ মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ বৈশিষ্ট্য কেইটা লিখক?

.....

.....

প্রশ্ন নং ১২ ঃ মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ ওপৰত ৰচনা কৰা কিতাপসমূহৰ নাম লিখক।

.....

৩.৯ প্রয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ

অপাণিনীয় ব্যাকৰণ সম্প্রদায়সমূহৰ ভিতৰত আৰু এটা উজ্জ্বল নাম হ'ল প্রয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ। খৃষ্টীয় ১৬শ শতাব্দীত কোচবিহাৰৰ ৰজা নৰনাৰায়ণৰ আদেশত পুৰুষোত্তম ভট্টাচার্য্য বিদ্যাবাগীশে এইখন ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে। গ্রন্থৰ আৰম্ভণিত কিন্তু এই ব্যাকৰণৰ শিৰোনাম হিচাপে 'প্রয়োগোত্তম ৰত্নমালা' শব্দটোৰ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। এই বিষয়ে কোৱা হয় যে যিহেতুকে এই ব্যাকৰণত উত্তম প্রয়োগ ৰূপ ৰত্নসমূহৰ সন্নিৱেশ ঘটোৱা হৈছে। সেই কাৰণে এই গ্রন্থক প্রয়োগোত্তম ৰত্নমালা বুলি কোৱা হয়। কিন্তু অধিকাংশ ক্ষেত্রত 'প্রয়োগ ৰত্নমালা' নামটোৱে

ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। এই ব্যাকৰণখন যে তৎকালীন ৰজাৰ নির্দেশতে ৰচিত হৈছিল সেই কথাটো প্রয়োগ ৰত্নমালাৰ প্রাৰম্ভিক অংশত পুৰুষোত্তমে স্পষ্টকৈ ব্যক্ত কৰিছে। তেওঁ লিখিছে—

শ্রীমল্লদেৱগুনৈক সিন্ধোর্মহীমহেন্দ্রস্য যথানির্দেশম্।
যত্নাৎ প্রয়োগোত্তমৰত্নমালা বিতন্যতে শ্রীপুৰুষোত্তমেন।।

অর্থাৎ শ্রীমল্লদেৱ (নৰনাৰায়ণ) ৰজাৰ নির্দেশমতে অতিযত্নেৰে শ্রীপুৰুষোত্তমৰ দ্বাৰা প্রয়োগোত্তম ৰত্নমালা (প্রয়োগৰত্নমালা) বিৰচিত হৈছে। সহজ-সৰলভাৱে মানুহক সংস্কৃত ভাষাৰ জ্ঞান দিয়াৰ বাবেই এই ব্যাকৰণখন বিৰচিত হৈছিল। ৰজা নৰনাৰায়ণৰ লগতে তেওঁৰ মহিষী ভানুপাটেশ্বৰীয়েও এই ব্যাকৰণ ৰচনাৰ ক্ষেত্রত যথেষ্ট আগ্রহ প্রকাশ কৰিছিল। পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে নিজেই এই গ্রন্থৰ সময় লিখি থৈ গৈছে ৰচনাৰ শেষাংশত। পুৰুষোত্তমৰ এই উক্তিৰ পৰা জনা যায় যে ১৪৯০ শকাব্দত (১৫৬৮ খ্রীঃ) শৰৎঋতুৰ পূর্ণিমা তিথিত বৃহস্পতিবাৰে এই ব্যাকৰণখনৰ ৰচনা সমাপ্ত হয়।

প্রয়োগ ৰত্নমালা গ্রন্থত ২১ সংখ্যক বিন্যাস আছে। যদিও বিষয়বস্তুখিনি এই গ্রন্থত বিন্যাসত বিভক্ত কিন্তু বিন্যাসসমূহৰ একো একোটা অধ্যায় হিচাপে প্রক্ষিপ্ত হৈছে। এই ব্যাকৰণত বিষয়বস্তু সংজ্ঞা, সন্ধি, শব্দ, কাৰক, সমাস, তদ্ধিত, আখ্যাত আৰু কৃৎ —এই ধৰণে বিন্যস্ত কৰা হৈছে। আখ্যাত অংশটোত আঠটা বিন্যাস আৰু কৃৎপ্রকৰণৰ অংশত ছটা বিন্যাস প্রযুক্ত হৈছে। আখ্যাত অংশখিনিক স্বতন্ত্রভাৱে 'পদমঞ্জুৰী' বুলি কোৱা হয়। এই গ্রন্থখনৰ আৰু এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল ইয়াত বৈদিকপ্রকৰণ বা বৈদিকবিন্যাস নাই। এইখিনিতে মনকৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে প্রায় সম্পূর্ণ প্রয়োগ ৰত্নমালাখনেই পদ্য বা কাৰিকাত বিৰচিত। এই ধৰণৰ পদ্যত বা কাৰিকাত ৰচিত আন কোনো ব্যাকৰণ গ্রন্থ পোৱা নাযায়। কেৱল সূত্র নহয়, পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে সূত্রসমূহৰ বৃত্তিও শ্লোকত ৰচনা কৰিছে। প্রয়োগৰত্নমালাত থকা এটা শ্লোকৰ জৰিয়তে পুৰুষোত্তমে একাধিক সূত্রৰ সন্ধান দিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে ক'ব পাৰি যে 'অকাৰাদিক্ষকাৰান্তা বর্ণমালা২নুবর্ততে। তস্যামকাৰাদৌকাৰং যাবদ্বর্ণাঃ স্বৰা অচঃ।' এই শ্লোকাত্মক পংক্তিত 'অকাৰাদিক্ষকাৰান্তা বর্ণমালা২নুবর্ততে —এইখিনি হ'ল প্রয়োগ ৰত্নমালাৰ প্রথমসূত্র (১/১), কিন্তু তস্যাম কাৰাদৌকাৰং যাবদ্বর্ণাঃ স্বৰা অচঃ' —এইখিনি দ্বিতীয় সূত্র (১/২) গঠন কৰিছে।

বিষয়বস্তুৰ ফালৰ পৰা ক'ব পাৰি যে প্রয়োগৰত্নমালা ব্যাকৰণত পাণিনীৰ অষ্টাধ্যায়ী আৰু শর্ববর্মাৰ কলাপ ব্যাকৰণৰ প্রভাৱ সুস্পষ্ট। অৱশ্যে স্থান ভেদে বেলেগ বেলেগ ব্যাকৰণৰ পৰাও মতামত গ্রহণ কৰিছে পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে। বিভিন্ন সম্পাদকে প্রয়োগৰত্নমালাৰ সূত্র সংখ্যা বেলেগ বেলেগ দেখুৱাইছে। এই ক্ষেত্রত বিভিন্নতাৰ মূল কাৰণ হ'ল শ্লোক বা কাৰিকাসমূহ বেলেগ বেলেগ ধৰণে বিভক্ত হৈছে। আকৌ কেতিয়াবা সূত্রৰ অংশ বৃত্তিতো অন্তর্ভুক্ত হৈছে। কিন্তু সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশে তেওঁৰ 'সূত্রবিৰোধিনী' টীকাত কৈছে যে প্রয়োগৰত্নমালাৰ সূত্রসংখ্যা বিভিন্ন গ্রন্থত বেলেগ বেলেগ হ'লেও মূল সংখ্যা হ'ল ২৭৪৬। তেওঁ কৈছে— '...ষট্চত্বাৰিংশদধিক সপ্তবিংশতিশতসংখ্যানি সূত্রানি অত্র সন্তি...'। প্রয়োগ ৰত্নমালাৰ বিভিন্ন অংশৰ টীকা পোৱা যায়। কামৰূপীয় পণ্ডিত জয়কৃষ্ণদেৱে প্রভাপ্রকাশিকা নামৰ যিখন টীকা ৰচনা কৰে তাত সমাস

বিন্যাসলৈকে সূত্রসমূহ আলোচিত হৈছে। জীৱেশ্বৰ শর্মাদেৱে তদ্ধিত বিন্যাসৰ ওপৰত পঞ্জিকা ৰচনা কৰিছে। মহেন্দ্র শর্মোপাধ্যায়ে 'কৃৎপ্রদীপিকা' নামৰ কৃৎপ্রকৰণৰ টীকা ৰচনা কৰে। অৱশ্যে সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশে সম্পূর্ণ প্রয়োগৰত্নমালাৰ ওপৰত যিখন টীকা ৰচনা কৰিছে সেইখনৰ নাম হ'ল 'গূঢ়প্রকাশিকা'। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য কথাটো হ'ল যে অসম তথা ইয়াৰ ওচৰচুবুৰীয়া অঞ্চলত এতিয়াও পাণিনীৰ অষ্টাধ্যায়ীৰ সমান্তৰালকৈ পুৰুষোত্তমদেৱৰ প্রয়োগ ৰত্নমালাৰ পঠন-পাঠন সমাদৃত হৈ আহিছে।

৩.১০ হৰিনামামৃত ব্যাকৰণ

এইখন ব্যাকৰণ বৈষ্ণৱ সম্প্রদায়ৰ ব্যাকৰণ। শিৰোনামৰ দ্বাৰাই অনুমান কৰা যায় যে এই ব্যাকৰণখনৰ লগত ভগৱান কৃষ্ণৰ সংযোগ স্থাপন কৰাৰ চেষ্টা চলোৱা হৈছে। ভগৱান কৃষ্ণৰ প্রতি ভক্তিৰস প্রকাশৰ মাধ্যমেৰে এইখন গ্রন্থত ব্যাকৰণৰ শিক্ষা দিয়া হৈছে। প্রকৃততে ভাগৱত পুৰাণৰ আদর্শতহে এইখন ব্যাকৰণ এনেদৰে ৰচনা কৰা হৈছে। ভাগৱতত কোৱা হৈছে যে যিকোনো অৱস্থাতে ভগৱানৰ নামগ্রহণে অশেষ পাপ বিনাশ কৰে—

সাঙ্কেত্যঃ পাৰিহাস্যং বা স্তোভং হেলনমেৱ বা।
বৈকুণ্ঠনামগ্রহণমশেষামহৰং বিদুঃ।। (ভাগৱত পুৰাণ ৬/২/১৪)

এই উদ্দেশ্য আগত ৰাখি ভগৱানৰ নাম সমৃদ্ধ হৰিনামামৃত ব্যাকৰণখন ৰচিত হয়। এইখন ব্যাকৰণৰ সংক্ষিপ্তৰূপ আৰু বৃহৎৰূপ হিচাপে দুটা ৰূপ পোৱা যায়। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে সনাতন গোস্বামীদেৰ সংক্ষিপ্ত ৰূপটোৰ প্রণেতা আৰু পৰৱর্তী সময়ত শ্রীজীৱগোস্বামীয়ে বিষয়বস্তু সংযোজনেৰে বৃহৎ ৰূপটো প্রণয়ন কৰে। বর্তমান সময়ত হৰিনামামৃত ব্যাকৰণৰ বৃহৎ ৰূপটোৱে প্রচলিত হৈ আছে।

হৰিনামামৃত ব্যাকৰণৰ সূত্রসংখ্যা হ'ল ৩১৯২। এই সূত্রসমূহ উক্তব্যাকৰণত সাতটা প্রকৰণত বিন্যস্ত।এই প্রকৰণ সাতোটা হ'ল—সংজ্ঞাসন্ধি প্রকৰণ, বিষ্ণুপদ প্রকৰণ, আখ্যাত প্রকৰণ, কাৰক প্রকৰণ, কৃদন্ত প্রকৰণ, সমাস প্রকৰণ আৰু তদ্ধিত প্রকৰণ। সাধাৰণভাৱে এইখন ব্যাকৰণত পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী আৰু শর্ববর্মাৰ কলাপ ব্যাকৰণৰ আধাৰত বিষয়বস্তুৰ সন্নিৱেশ ঘটোৱা হ'লেও গ্রন্থকাৰে কিছু ক্ষেত্রত নিজৰ অভিৰুচি হিচাপে ব্যাকৰণৰ বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিছে। এই ব্যাকৰণত পাণিনিৰ প্রত্যাহাৰসমূহ ব্যৱহৃত নহৈ কলাপ ব্যাকৰণৰ বর্ণমালাক্রম অনুসৃত হৈছে। তদুপৰি আন আন ব্যাকৰণৰ বহুতো কথাও ইয়াত সন্নিৱিষ্ট হৈছে। ইয়াত থকা উনাদিপ্রক্রিয়া অত্যন্ত সংক্ষিপ্ত তদুপৰি হৰিনামামৃত ব্যাকৰণত বৈদিক প্রক্রিয়া অন্তর্ভুক্ত হোৱা নাই। ভগৱান নাৰায়ণৰ পৰা বর্ণমালাৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি কৈ এই ব্যাকৰণৰ প্রাৰম্ভত সূত্র ৰচনা কৰা হৈছে—'নাৰায়ণাদুদ্ভূতেদয়ং বর্ণক্রমঃ' (১/১)। হৰিনামামৃত ব্যাকৰণত ভগৱান বুজোৱা শব্দেৰে ব্যাকৰণৰ সংজ্ঞাবোৰ নির্ধাৰণ কৰা হৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে ক'ব পাৰি 'কৃষ্ণ' শব্দেৰে অকাৰান্ত পুংলিঙ্গ শব্দক বুজোৱা হৈছে। এই ব্যাকৰণত বিষ্ণুপদেৰে আগম বুজোৱা হৈছে, বিৰিঞ্চি পদেৰে আদেশ বুজোৱা হয়। এই ক্ষেত্রত গ্রন্থকাৰৰ মননশৈলীৰ প্রখৰতা তথা উজ্জ্বলতাৰ কথা অনুমান কৰিব

পাৰি। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য কথাটো হ'ল যে কেৱল মাত্ৰ সংজ্ঞাৰ ক্ষেত্ৰতেই নহয়, সূত্ৰৰ উদাহৰণ দিব যাওঁতেও গ্ৰন্থকাৰে বিষ্ণুৰ নাম ব্যৱহাৰ কৰিছে এই ব্যাকৰণ গ্ৰন্থত।

এই ব্যাকৰণ গ্ৰন্থৰ টীকা টিপ্পনীৰ সংখ্যা কিন্তু খুব বেছি নহয়। শ্ৰীজীৱগোস্বামীয়ে নিজে এই ব্যাকৰণৰ বৃত্তি ৰচনা কৰিছে। হৰেকৃষ্ণ আচাৰ্য্যদেৱে এই ব্যাকৰণৰ অৰ্দ্ধসমাপ্ত টীকা ৰচনা কৰে। 'বালতোষনী' নামৰ এই টীকা সম্পূৰ্ণ নহওঁতেই তেওঁৰ মৃত্যু ঘটে। পিছত গোপীচৰণ দাস বেদান্তভূষণে অৱশিষ্ট অংশৰ টীকা ৰচনা কৰে। এই ব্যাকৰণৰ মাজেদি ভক্তিৰসৰ পৰাকাষ্ঠা প্ৰদৰ্শিত হৈছে।

২.৮ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আমি—

- অপাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ ব্যাকৰণৰ বিষয়ে জানিলোঁ।
- অপাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ বিভিন্ন গ্ৰন্থৰ বিষয়ে অৱগত হ'লোঁ।
- পাণিনিক বহু ক্ষেত্ৰত অনুসৰণ কৰিও কিছুমান বৈয়াকৰণে কেনেদৰে স্বকীয় বৈশিষ্ট্যৰে নিজৰ নিজৰ দৃষ্টিভঙ্গী দাঙি ধৰিছে— সেই বিষয়েও জানিব পাৰিলোঁ।
- সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ জগতখনত আপাণিনীয় সম্প্রদায়তো যে পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীখনৰ ওচৰত চৰ্চা হৈছিল সেই বিষয়েও জ্ঞাত হ'লোঁ।
- অপাণিনীয় ব্যাকৰণ সম্প্রদায়তো সংস্কৃত ভাষাৰ শিক্ষা দিয়াটোৱে যে মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল, সেই বিষয়েও আমি জানিব পাৰিলোঁ।
- প্ৰত্যেকখন ব্যাকৰণ গ্ৰন্থৰ সূত্ৰসংখ্যা, টীকা-টিপ্পনীৰ বিষয়েও এটা আভাস পালোঁ।

৩.১২ অধিক জানিবলৈ

১) কাত্ৰে, সুমিত্ৰা (সম্পাদিত) (১৯৮৯); *অষ্টাধ্যায়ী অব্ পাণিনি*; দিল্লী ঃ মোতিলাল বানাৰসী দাস।

২) চেটার্জী, ক্ষিতীশ চন্দ্ৰ (সম্পাদিত); *চান্দ্ৰ ব্যাকৰণ অব্ চন্দ্ৰগোমিন্*; পুনা ঃ এছ্ এম্, কাত্ৰেৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত।

৩) ত্ৰগ্লিঙ্, জুলিয়াছ (সম্পাদিত) (১৯৭৬); *দি কাতন্ত্ৰ উইথ দি কমেণ্টৰি অব্ দুৰ্গসিংহ*; কলকাতা ঃ ব্যাপটিষ্ট মিছন প্ৰেছ।

৪) দাস, গোপীচৰণ (সম্পাদিত) (১২৯১ বাংলা); *হৰিনামামৃতং বৈষ্ণবব্যাকৰনম্*; মুৰ্ছিদাবাদ ঃ ৰামনাৰ, স্বৰ্ণ বিদ্যাৰত্ন দ্বাৰা প্ৰকাশিত।

৫) দেৱশৰ্মা, শ্ৰীকাশীজীবন (১৯৯৫); *শব্দশাস্ত্ৰেৰ ইতিহাস*; কলকাতা ঃ ৰামকৃষ্ণ মিছন ইনছটিটিউট অব্ কালচাৰ।

৬) প্রসাদ, মহামোহপাধ্যায় বিধ্যেশ্বৰী (সম্পাদিত) (১৯১৮); *জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণ উইথ মহাবৃত্তি*; বেনাৰস ঃ এইচ্, এন্ বাগ্‌ছি দ্বাৰা প্রকাশিত।

৭) শর্মা, নৰেন্দ্রনাথ(সম্পাদিত) (১৯৮৩); *প্রয়োগৰত্নমালা*; গুৱাহাটী ঃ অসম সংস্কৃত বোর্ড।

৮) শর্মা, বাসুদেৱ (সম্পাদিত) (১৯৩৫); *সাৰস্বত ব্যাকৰণম্*; মুম্বাই ঃ তুকাৰাম জাবজী কর্ত্তৃক প্রকাশিত।

৯) সিদ্ধান্তবাগীশ, ৰোহিনী কান্ত (সম্পাদিত) (১৩৩২ বাংলা); *কলাপ ব্যাকৰণম্*, অখিল বন্ধু ভট্টাচার্য্য কর্ত্তৃক প্রকাশিত, সংস্কৃত পুস্তকালয়।

১০) হালদাৰ, গুৰুপদ (২০০৬) (পুনমুদ্রণ); *ব্যাকৰণদর্শনেৰ ইতিহাস*, কলকাতা ঃ সংস্কৃত বুক ডিপো।

৩.১৩ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কাতন্ত্র আৰু কলাপ শব্দৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰিব লাগিব।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শর্ববর্মা আৰু মহিষীৰ 'মোদকং দেহি'— এই বাক্য সম্বন্ধীয় কাহিনীটো লিখিব লাগিব।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কলাপ ব্যাকৰণৰ টীকা, পঞ্জী আৰু কবিৰাজৰ প্রণেতাৰ নাম লিখিব লাগিব।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মূল দুটা অধ্যায়, প্রত্যেকটো অধ্যায় চাৰিটাকৈ পাদত বিভক্ত।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰুনো লেবিছ্ৱ সম্পাদনা আৰু তাৰ প্রকাশৰ সময়টো লিখিব লাগিব।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মূল গ্রন্থখনৰ ৰচয়িতা, সূত্রসংখ্যা, বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে লিখিব লাগিব।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কল্যাণ সৰস্বতী।

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ টীকা বা পৰৱর্তী সময়ত এই ব্যাকৰণৰ ভিত্তিত লিখা গ্রন্থসমূহৰ নাম লিখিব লাগিব।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পাশুপত শাখা।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'সংক্ষিপ্তসাৰ'— পদটোৱে কি বুজায়— সেই বিষয়ে লিখিব লাগিব।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ এই ব্যাকৰণৰ সূত্রবোৰ কি কি বিষয়ত লিখা হৈছে, পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ লগত থকা সাদৃশ্যবোৰ তথা বৈসাদৃশ্যবোৰ কি? সেইবিষয়ে ইয়াত আলোচনা কৰিব লাগিব।

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্রমোদজননী, অশোকমানিকা, অৱশেষ, মধ্যমনোৰমা, পদার্থ নিৰূপণ ইত্যাদি।

৩.১৪ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ হৰিনামামৃত ব্যাকৰণ লিখাৰ উদ্দেশ্যৰ বিষয়ে লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ক্ষেত্ৰত কাতন্ত্ৰ, চান্দ্ৰ আৰু জৈনেন্দ্ৰ ব্যাকৰণৰ ভূমিকা আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণৰ মূল বৈশিষ্ট্য লিখি এই গ্ৰন্থৰ শিৰোনামটোৰ সাৰ্থকতা ব্যাখ্যা কৰক।

খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সাৰস্বত ব্যাকৰণৰ ৰচনাৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে থকা কিম্বদন্তীৰ বিষয়ে লিখক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ বিষয়ে এটি চমুটোকা আগবঢ়াওঁক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ প্ৰয়োগৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ উৎপত্তি, বৈশিষ্ট্য তথা ইয়াৰ খ্যাতিৰ কাৰণসমূহ আলোচনা কৰক।

*** ***** ***